

دانشگاه سمنان

در آمدی به اخلاق
زیست محیطی در اسلام

مؤلف:

علی اسماعیلی ابولی

عضو هیئت علمی دانشگاه سمنان

سرشناسه : اسماعیلی ایولی، علی، ۱۳۴۸ -
عنوان و نام پدیدآور : درآمدی به اخلاق زیست محیطی در اسلام / مولف علی اسماعیلی ایولی.
مشخصات نشر : سمنان: دانشگاه سمنان، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری : ۲۳۲ص.
شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۵۹۴۰-۴۶-۶
موضوع : اخلاق زیست محیطی -- جنبه های مذهبی -- اسلام
شناسه افزوده : دانشگاه سمنان
رده بندی کنگره: ۱۳۹۰ ۵۴۵الف/۱۵۵/۲۳۰ BP
رده بندی دیویی: ۴۸۲/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی: ۲۶۳۸۵۲۶

درآمدی به اخلاق زیست محیطی در اسلام

*****

مؤلف : علی اسماعیلی ایولی

نوبت چاپ : اول - ۱۳۹۰

طرح جلد و صفحه آرای: اسماعیل شجاعی

چاپ : نفیس سمنان

شمارگان : ۲۰۰ جلد

قیمت : ۸۰۰۰۰ ریال

شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۵۹۴۰-۴۶-۶

حق چاپ محفوظ و متعلق به انتشارات دانشگاه سمنان می باشد.

تلفن انتشارات: ۰۲۳۱-۳۳۲۰۲۹۵

فهرست مطالب

۱	مقدمه .....
۱۷	فصل اول: مفهوم شناسی (تعاریف) .....
۱۹	۱- اخلاق .....
۱۹	۲- علم اخلاق .....
۲۰	۳- فلسفه اخلاق .....
۲۳	۴- اخلاق کاربردی .....
۲۳	۵- محیط زیست .....
۲۴	الف) طبیعت .....
۲۴	ب) اکولوژی .....
۲۴	ج) اکوسیستم .....
۲۵	د) کره‌ی زمین .....
۲۸	۶- انواع محیط زیست .....
۳۱	۷- بخش‌های محیط زیست .....
۳۱	۸- تبیین اخلاق زیست محیطی .....
۳۵	فصل دوم: کلیات .....
۳۷	۱- رابطه محیط زیست و حقوق بشر .....
۳۹	۲- ضرورت اخلاق زیست محیطی .....
۴۵	فصل سوم .....
۴۵	تاریخچه اخلاق زیست محیطی .....
۴۷	سیر تحولات روابط انسان و طبیعت .....
۵۲	طبیعت در اقوام و ادیان .....
۵۴	۱- مصریان قدیم .....

۵۴	۲- بین النهرین
۵۵	۳- غرب قدیم
۵۶	۴- آیین هندو
۵۷	۵- آیین زرتشتی
۵۸	۶- آیین یهود
۵۹	۷- مسیحیت
۶۲	۸- اسلام
۶۳	مقایسه دیدگاه ادیان ابراهیمی
۶۳	الف- اسلام و یهود
۶۶	ب- اسلام و مسیحیت
۶۷	تاریخچه قوانین زیست محیطی در ایران
۶۹	تاریخچه اخلاق زیست محیطی در غرب
۷۵	فصل چهارم: مبانی و اصول اخلاق زیست محیطی در قرآن
۷۷	بنیادهای اخلاق زیست محیطی در قرآن
۷۸	۴- ۱- مبانی محیط زیست در قرآن
۸۲	۴- ۲- اهداف قرآن از طرح مسائل طبیعی
۸۳	۱- اثبات خالق و صانع
۸۴	۲- اثبات ربوبیت مطلقه خداوند بر همه هستی
۸۴	۳- نشان دادن صفات الهی
۸۴	۴- اثبات رستاخیز و حیات واپسین
۸۵	۵- رد اعتقاد به فرزند برای خداوند
۸۵	۶- تشویق به استفاده از مواهب طبیعی
۸۶	۷- دلداری دادن به انبیاء الهی

- ۸- بیان مبدأ پیدایش موجودات ۸۶
- ۹- بیان حق‌مداری و هدف‌داری پدیده‌های طبیعی ۸۷
- ۱۰- افشاء منافقان ۸۷
- ۱۱- سرزنش کافران ۸۸
- ۱۲- تشویق مردم به ایمان و انفاق در راه خدا ۸۸
- ۱۳- بررگذاشت دین اسلام ۸۹
- ۱۴- اِخْتِيار از پایان جهان ۹۰
- ۳-۴- محیط زیست در آیات قرآن ۹۱
- ۴-۴- اصول اخلاق زیست محیطی در قرآن ۱۰۰
- ۱- اصل ممنوعیت ظلم ۱۰۱
- ۲- اصل ممنوعیت اتلاف منابع و زمان رسانی به منابع عمومی ۱۰۲
- ۳- اصل عدالت زیست محیطی ۱۰۸
- ۴- اصل نهی از فساد در زمین ۱۱۳
- ۵- اصل امر به معروف و نهی از منکر ۱۱۵
- فصل پنجم: محیط زیست انسانی ۱۱۷
- محیط زیست انسانی ۱۱۹
- ۱-۵- بهداشت فردی ۱۲۰
- الف- مباحث زیست محیطی مربوط به جسم ۱۲۰
- ب- مباحث زیست محیطی مربوط به جسم و روح ۱۲۱
- ج- مباحث زیست محیطی مربوط به روح ۱۲۲
- نظافت در لباس ۱۲۵
- ۲-۵- نظافت منزل ۱۲۶
- ۳-۵- نظافت محیط شهری ۱۲۸

۱۳۰	.....	۴-۵- اخلاق زیست محیطی در سفر
۱۳۳	.....	گردش‌گری و اکوتوریسم
۱۳۳	.....	آشنا کردن کودکان با اخلاق زیست محیطی
۱۳۵	.....	توصیه‌های زیست محیطی در سفر
۱۳۷	.....	فصل ششم محیط زیست طبیعی (آبی گیاهی)
۱۳۹	.....	محیط زیست طبیعی
۱۳۹	.....	۶-۱- آب
۱۴۰	.....	۶-۱-۱- ویژگی‌های عنصر به فرد آب
۱۴۰	.....	۶-۱-۲- آب در تاریخ فلسفه ادیان و عرفان
۱۴۰	.....	الف- تاریخ فلسفه
۱۴۱	.....	ب- یهود و مسیحیت
۱۴۳	.....	ج- آب در فرهنگ اساطیری ایران
۱۴۵	.....	د- آب در نزد عارفان
۱۵۰	.....	ذ- آب در قرآن
۱۵۱	.....	ر- آب در احادیث
۱۵۲	.....	ز- آلودگی آب
۱۵۴	.....	س- اخلاق و آب
۱۵۷	.....	۶-۲- محیط زیست گیاهی
۱۵۷	.....	۶-۲-۱- فضای سبز و درختکاری
۱۵۷	.....	اهمیت درختکاری در قرآن و احادیث
۱۵۹	.....	کشاورزی و درختکاری در سیره پیشوایان دین
۱۶۰	.....	حفر قنات توسط امیرالمؤمنین (ع):
۱۶۱	.....	۶-۲-۲- نهی از قطع درختان
۱۶۳	.....	فصل هفتم: محیط زیست جانوری

۱۶۵	..... محیط زیست جانوری
۱۶۶	..... ۱-۷- سلیمان در وادی مورچگان
۱۶۶	..... ۲-۷- گفتگوی سلیمان و مورچه
۱۶۸	..... ۳-۷- شکایت پشه به درگاه سلیمان
۱۶۹	..... ۴-۷- تأثیر ترحم به حیوانات در هدایت انسان
۱۷۰	..... ۵-۷- حمایت پیامبر (ص) از حیوانات
۱۷۲	..... ۶-۷- حقوق حیوانات
۱۷۴	..... ۷-۷- آزار حیوانات
۱۷۶	..... ۸-۷- تهیه آب و علوفه
۱۷۷	..... ۹-۷- جوانمردی با حیوانات
۱۸۰	..... ۱۰-۷- آداب شکار و صید
۱۸۲	..... ۱۱-۷- احکام ذبح حیوان
۱۸۴	..... ۱۲-۷- بی رحمی به حیوان
۱۸۵	..... ۱۳-۷- وجوب دبه در حیوانات
۱۸۵	..... ۱۴-۷- نکته
۱۸۷	..... فصل هشتم: سلامت محیط زیست در عصر مهدوی
۱۸۹	..... مقدمه
۱۹۰	..... ۱-۸- تطهیر و نورانیت زمین
۱۹۱	..... ۲-۸- رضایت و سرور موجودات
۱۹۲	..... ۳-۸- امنیت، صلح و دوستی در سپهر انسانی، حیوانی و گیاهی
۱۹۳	..... ۴-۸- فعلیت‌یابی کلیه قابلیت‌های محیط زیست
۱۹۵	..... ۵-۸- عمران و آبادانی و توسعه موزون محیط زیست
۱۹۷	..... ۶-۸- مقابله با آلاینده‌ها و رعایت حریم‌های خصوصی و عمومی

۱۹۸	.....	۷-۸- استفاده از راه کارها و فن آوری‌های جدید
۱۹۸	.....	۸-۸- گسترش حفظ محیط زیست به فضاهاى ماورای زمینی
۱۹۹	.....	۸-۹- عاری بودن قیام مهدوی از تخریب‌های زیست محیطی
۲۰۵	.....	نتیجه گیری
۲۰۹	.....	فهرست منابع
۲۲۰	.....	نمایه ها

www.ketab.ir

مقدمه

رشد و تعالی آدمی و رساندن او به مقام قرب الهی، مهم‌ترین رسالت انبیاء بوده است. یکی از اساسی‌ترین روش‌ها برای حصول این مقصود، ایجاد جامعه سالم و محیط زندگی با روابط اجتماعی فضیلت‌مندانه است که پیامبران به آن توجه داشته‌اند. رسولان الهی علاوه بر سلامت روحی، به سلامت جسمانی محیط زندگی هم توجه داشته‌اند. در ادیان الهی - بویژه در اسلام - بر محیط زیست سالم تأکید شده است.

بشر از آغاز خلقت نوعی همزیستی و تعامل با این کرهٔ خاکی داشته و به تدریج به اهمیت محیط زندگی پی برده است، اما در قرن اخیر یکی از مشکلاتی که گریبانگیر جامعه انسانی شده است، بحران زیست محیطی و تخریب کرهٔ زمین و مظاهر طبیعی حیات‌بخش آن است. ریشه‌های این بحران را باید از قرن پانزدهم میلادی جستجو نمود که فرانسیس بیکن^۱، علم را برای قدرت بیشتر در تسلط و تسخیر بشر بر طبیعت تعریف و معرفی کرد. در قرون بعدی سلطهٔ انسان‌ها بر مظاهر عالم خلقت گسترش یافت و در قرن بیستم تخریب محیط زیست انسانی، جانوری و گیاهی به اوج خود رسید. این مسئله سبب پیدایش گروه‌های دفاع از محیط زیست و مطرح شدن اخلاق زیست محیطی در غرب شد.

با تخریب محیط زیست و احساس خطر انسان برای حیات، نخبه‌های دفاع از گسترش فضای سبز و مقابله با تخریب منابع گیاهی و جانوری به وجود آمد. کتاب‌ها و مقالات زیادی در دهه‌های شصت و هفتاد قرن بیستم در مورد آلاینده‌ها و تخریب لایهٔ ازن نوشته شد. لین‌وایت^۲ و آرنولد‌توینبی^۳ در آثارشان ادیان الهی را به دلیل ترویج

1. Fransis Bacon
2. Lynn white
3. Arnould tuwin B

اعتقاد به اصالت و شرافت انسان بر سایر موجودات و نظریه تسخیر و تسلط آدمی بر طبیعت، در تخریب محیط زیست مقصر دانستند.

در مقابل، طرفداران توجه به اخلاق زیست محیطی در ادیان الهی به دفاع از نظریه دینی پرداختند و کتاب‌ها و مقالات زیادی در تبیین دیدگاه پیامبران و کتب مقدس نوشته شد. رودلف باهرو^۱ نظریه پرداز با نفوذ نهضت سبز همه موجودات را بارقه‌ای از رحمت الهی خداوند می‌داند و معتقد است بشر نیازمند معنویت و روحانیت و تولد عصر طلایی جدیدی است.

دین اسلام که آخرین وحی الهی، و قرآن که کامل‌ترین صحیفه ربانی است، در اندیشه هدایت انسان‌ها به قرب الهی و زندگی خدامدارانه و حیات طیبه برای همه زمان‌ها است. نیاز به همه قلمروهای اخلاق با مسائل مستحدثه برای هر جامعه پیشرفته یا در حال پیشرفت ضروری است و دیدگاه پویایی دین خاتم و سازگار کردن خویش با شرایط زمان و مکان باید در همه ابعاد اخلاق، از جمله اخلاق زیست محیطی که در عصر جدید لازمه زندگی سالم است، تبیین و تشریح شود. علاوه بر اخلاق الهی و نوع رابطه انسان با خداوند، اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی و نحوه رابطه با هموعان، توجه به اخلاق حرفه‌ای و اخلاق زیست محیطی برای ایجاد جامعه سالم با افراد سالم و با فضیلت و آگاهی بخشی از متون دینی در بهداشت فردی افراد و بهداشت محیطی و حفظ مراتع و منابع آب و جنگل‌ها و نسل حیوانات، ضروری به نظر می‌رسد.

گرچه در اواخر قرن بیستم، اعلامیه‌های جهانی در مجامع بین‌المللی که از دهه شصت شروع شده بود، مثل «اعلامیه زمین» در سال ۱۹۹۲ و عقد معاهده «کاهش

گازهای گلخانه‌ای»، فراوان دیده می‌شود، اما با این حال این معاهدات حقوقی توفیق چندانی در حل بحران محیط زیست نداشته‌اند و این نشان می‌دهد که باید به اخلاق زیست محیطی توجه بیشتری بشود و البته صرف بیان اخلاقی کافی نیست و ارائه آن توسط نهادهای آموزشی جهانی ضروری به نظر می‌رسد.

دیدگاه انسان محورانه در ادیان الهی، از جمله در اسلام که مبتنی بر شرافت انسان بر سایر موجودات و مقام جانشینی خداوند در زمین است، نه تنها عامل مخرب محیط زیست نیست، بلکه کرامت و شرافت انسان بر سایر موجودات، در سایه خدا محوری و اصل توحید و احکام دینی و بایدها و نبایدهای متون دینی و دستورات پیشوایان دین در اخلاق زیست محیطی، نقش مؤثری در سلامت و حفاظت از محیط زیست ایفا می‌کند. از دیدگاه دینی کمال عملی انسان ناشی از کمال اخلاقی اوست، زیرا رفتار، واکنش اخلاق و حالات روحانی آدمی است؛ چرا که اعمال فرد از ریشه‌های اخلاقی او تغذیه می‌گردد. فهم همه مسائل اخلاقی، از جمله اخلاق زیست محیطی مستقل از التزامات و تعهدات انسانی نیست، اما مرهون ارزش‌ها و احکام دینی است که بدون آن قادر به حفظ تعادل و توازن محیط زیست موجودات نخواهد بود.

عشق آدمی به محیط زیست نشان از عشق او به خالق موجودات است. هر موجودی در این جهان نه فقط از این جهت که آفریده خداوند است بلکه به خاطر نقشی که در کارگاه آفرینش دارد قابل احترام است و نباید به چشم بی‌اعتنایی به او نگاه کرد، چون آفریدگان خدا دارای حرمت هستند و باید هر موجودی را در حد اقتضاء خودش محترم بدانیم. خداوند علاوه بر وظائفی که در ارتباط با خودش و انسان‌ها

برای بندگان معین کرده است، در قبال موجودات طبیعی عالم هم ما را مسئول نموده و در قیامت باید جوابگو باشیم.

در کتب آسمانی و از جمله قرآن کریم آیات زیادی به ارتباط صحیح آدمی با محیط زیست اشاره دارد. اسلام تنها راهنمای امور معنوی نیست و تمایزی بین دنیا و آخرت قائل نیست و این جهان مُحاط در عالم روحانی است. دین خاتمِ جوابگویی مشکلات دنیوی در هر عصر و زمان است و راهنمایی پیشوایان دین می‌تواند بحران زیست محیطی فعلی را حل کند. دینی که پیامبرش رسول رحمت برای همهٔ موجودات عالم است، در هر نسبی می‌تواند درس صحیح را فرازوی دنیای مدرن، قرار دهد.

ما نیز ادیان الهی، خصوصاً اسلام، توجه شده مشکلات زیست محیطی به حساب آورده‌اند. زیرا الزام‌های اخلاقی ادیان شامل موجودات جهان هم می‌شود. اصالت و شرافت انسان در اسلام به معنای ارباب‌پرستی غربی و زائیده سکولاریزم^۱ نیست. نوع استفاده انسان از مواهب خدادای در کتاب‌های مقدس و خصوصاً در قرآن مشروط به زمان محدود^۲ و عدم اخلال در توازن زیست محیطی^۳ است. در دیدگاه اسلامی بهره‌وری آدمی از طبیعت، به شایسته و ناشایست تقسیم شده است و جهان بینی ماتریالیستی از توسعه، قابل قبول نیست. در احکام دینی انسان پیوندی زنده با هستی دارد و از آن بهره می‌برد، اما خود را محور عالم نمی‌داند. تصرف آدمی در طبیعت، دخالت موجود نامحدود، در جهان فرودست نیست و با مقررات، محدود شده است.

1. Humanism
2. Secularism

۳. بقره/۳۷.

۴. الرحمن/۸۱ (أَنْ لَا تَطْفُوا فِي الْوُجُوَانِ).

بحران زیست محیطی فعلی نتیجه تفکر انسان پیرو پوزیتیویسم^۱ و پراگماتیسم^۲ است که همه چیز را با عینک علوم تجربی می‌بیند، وجدان را بر اساس تجربه، روح را زیر کارد جراحی و شعاع‌های وحی را با تلسکوپ می‌کاود و سرانجام، همه ارزش‌های انسانی و اخلاقی را کنار می‌گذارد.^۳

در این پژوهش دیدگاه ادیان الهی، خصوصاً نظر اسلام در نحوه حفاظت از محیط زیست مورد توجه قرار گرفته و با روش مراجعه به منابع مربوطه و تحلیل محتوای متون، فرضیه تأثیر مثبت دیدگاه دینی در عدم تخریب گونه‌های حیاتی اثبات شده است. در مفهوم شناسی، تعریف ماهیم اصلی و مرتبط با موضوع بیان شد. در کلیات، ضرورت طرح اخلاق زیست محیطی، رابطه محیط زیست با حقوق بشر و بحران‌ها و مسائل زیست محیطی بررسی گردید.

در تاریخچه بحث، به سیر تحولات روابط انسان با طبیعت و نحوه تعامل آدمی با محیط از دیدگاه ادیان کهن، از جمله اقوام بدوی جزیره‌العرب، مصریان قدیم، بین‌النهرین، غرب قدیم، پیروان آیین هندو و زرتشت در ایران باستان پرداخته شد. هم‌چنین دیدگاه مسیحیت، یهود و اسلام با هم مقایسه و به سیر تاریخی وضع قوانین زیست محیطی در ایران و غرب اشاره شده و این نتیجه حاصل شده که اهتمام به اخلاق زیست محیطی دغدغه همه ادیان بوده است.

در فصل چهارم، با تکیه بر تفاسیر، دیدگاه قرآن در اخلاق زیست محیطی شامل، اهداف قرآن از طرح پدیده‌های طبیعی، حفاظت و حراست از مواهب طبیعی، استفاده

1. Positivism
2. Pragmatism

۳. شاه ولی، منصور، مجموعه مقالات اسلام و محیط زیست، ص ۱۱۲.

بهبود از آن‌ها و حق بهره‌مندی از نعمت‌های خدایی، ممنوعیت ظلم و اتلاف منابع، عدالت زیست محیطی و اصل امر به معروف و نهی از منکر در اخلاق زیست محیطی منعکس شده است.

در محیط زیست انسانی، گیاهی و جانوری در هر یک از فصول مربوطه، دیدگاه اسلامی با تکیه بر آیات و احادیث بیان شده است. در این فصول اوامر و نواهی دینی در محیط زندگی فردی، اجتماعی و شهری، عدم اسراف و تبذیر در مورد آب، تأکید بر درختکاری و نهی از قطع درختان و اصول اخلاقی در مورد رفتار صحیح با حیوانات مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل آخر اخلاق زیست محیطی در دولت مهدوی مورد بررسی قرار گرفت که بر اساس آن موجودات به نهایت تحق استعدادهای بالقوه خویش خواهند رسید و تخریب محیط نتیجه قیام امام مهدی (عج) نیست، بلکه در اثر منازعات انسانی گریبانگر بشر خواهد شد.

از معاونت محترم و شورای پژوهشی دانشگاه سمنان و دانشکده علوم انسانی، به ویژه آقای دکتر خیاطیان که با راهنمایی‌هایشان ایفای نقش نمودند تقدیر و تشکر می‌نمایم.